

Põlisrahva ja -keele mõistest Eestis ja rahvusvahelises kontekstis

SVEN-ERIK SOOSAAR

2019. aastal tähistati kogu maailmas rahvusvahelist põliskeelte aastat, mille kuulutas välja ÜRO peaassamblee 2016. aastal. Põliskeelte aasta kujunes edukaks, kuid selgus, et ühest aastast on vähe, et tõsistele probleemidele laiemat tähelepanu juhtida, rääkimata lahendusteni jõudmisest. Seetõttu otsustas ÜRO põlisrahvaste püsifoorum teha ettepaneku pühendada põliskeeltele terve aastakümme. Selle kiitis ÜRO peaassamblee heaks 2019. aasta detsembris. Aastal 2022 algas 2032. aastani kestev rahvusvaheline põliskeelte aastakümme. Aastakümne eesmärk on taaselustada põliskeeli ja edendada nende kasutust kogu maailmas, kaasates selleks riikide valitsusi, ÜRO allorganisatsioone, eraettevõtteid, teadlasi ning eelkõige muidugi põliskeelte kõnelejaid ja nende kogukondi.

Eesti on diplomaatilisel tasandil pikka aega toetanud põlisrahvaste kaitsmisele suunatud jõupingutusi ÜRO-s ja selle allorganisatsioonides (ÜRO põlisrahvaste fondi ja ÜRO põlisrahvaste kümmeaastaku fondi tegevust alates 1996. aastast ning ÜRO põlisrahvaste foorumi tegevust alates 2006. aastast). Selle oluliseks ajendiks on meie Venemaal elavad sugulasrahvad, kelle keel ja kultuur on väljasuremisohus. Ometi käivad siiani vaidlused, mida tähendab sõna *põlisrahvas* ja kelle kohta seda kasutada. Samamoodi vajaks selgust, mida täpselt mõistetakse termini *põliskeel* all. Paraku pole üheselt selge seegi, mida mõistetakse eesti keeles sõnadega *rahvas* ja *rahvus* (Nemvalts 2020). EKI ühendsõnastiku järgi (redaktsioon 3. V 2022) on *põliskeel* „mingil alal põliselt (ja pidevalt) elanud rahva ehk põlisrahva kõneldav keel”. Seega on põliskeele mõiste otseselt seotud põlisrahva mõistega. Samal ajal on põlisrahvas „mingil alal põliselt (ja pidevalt) elanud, selle ala algne rahvas” (redaktsioon 17. X 2020). Seega, nagu allpool näeme, on sõna *põlisrahvas* eesti üldkeeles laiema tähendusega kui inglise fraas *indigenous people*, mille tõlkimiseks seda üldjuhul kasutatakse. Eesti sõna *põlisrahvas* tähistab iga rahvast, kes elab oma algsel asualal. Muidugi on ka see üldistus, sest vaevalt leidub rahvast, kes ei oleks kunagi oma asualale kuskilt mujalt rännanud. Sageli on need rännakud toimunud eelajaloolisel ajal.

1982. aastast pärineb ÜRO põlisrahvaste (ingl *indigenous peoples; indigenous populations*) töödefinitsioon, mis hõlmab nelja kriteeriumi: ajalooline järjepidevus; marginaalsus; kultuuriline erinevus ja enesemääratlus eristuva kollektiivse üksusena (*collectivity*). Tänapäeval on ÜRO-s levinud seisukoht, et üldkehtivat põlisrahva definitsiooni ei olegi vaja. 2007. aastal võeti ÜRO-s vastu põlisrahvaste õiguste deklaratsioon, kuid isegi selles märgilise tähtsusega dokumendis pole põlisrahva mõistet üheselt määratletud (UNDRIP 2007). ÜRO põlisrahvaste erialasõnastikus on viidatud ÜRO rahvusvahelise põllumajanduse arengu fondi töödefinitsioonile, mis loetleb põlisrahva tunnustena 1) ajalise prioriteedi konkreetse territooriumi hõiva-

misel ja kasutamisel; 2) kultuurilise eripära vabatahtliku säilitamise, mis võib hõlmata keele, ühiskonnakorralduse, religiooni ja vaimsete väärtuste, tootmisviiside, seaduste ja institutsioonide aspekte; 3) enese identifitseerimise, ning sellisena tunnistamise teiste rühmade või riigi poolt eraldiseisva kollektiivse üksusena; 4) allutamise, marginaliseerimise, võõrandamise, tõrjumise või diskrimineerimise kogemuse (IPG 2018).

Kõige problemaatilisem tunnus paistab neist olema viimane. On ju paljud rahvad või nende osad mingil ajal kogenud kas allutamist, tõrjumist või diskrimineerimist. Rääkimata sellest, et see, mida diskrimineerimise all mõistetakse või tahetakse mõista, võib olla väga erinev. Näiteks on Venemaa propaganda pikaajaline põhiväide olnud, et venelasi Eestis diskrimineeritakse. Põlisrahvaks ei saa eestivenelasi küll nagunii pidada, kuna nende puhul langeb ära esimene, ajalise prioriteedi kriteerium.

Eesti ajakirjanduses on kõlanud ka üleskutseid eestlased põlisrahvaks kuulutada just rahvusvahelise õiguse mõistes, näiteks Indrek Pargi suust: „Peaksime eesti rahva nimel deklareerima, et oleme Eesti põlisrahvas koos sellest lähtuvate õiguste ja eranditega oma ajaloolisel ja keelelisel territooriumil. Lisaks peaksime kuulutama põliseks ka rannarootslased ja peipsivenelased nende ajaloolisel territooriumil.” (Kiin 2017) Sel juhul tekib mitmeid probleeme, millele on tähelepanu juhtinud Linda Kaljundi (2020: 66): „Olukord, kus üks või teine huvigrupp soovib riiki omavat rahvust kuulutada põlisrahvaks, tekitab kergesti palju probleeme. Mida tähendab see teiste rahvaste jaoks, kes selles riigis elavad? Kui eestlased on põlisrahvas, siis kes on setod või võrokeled või saarlased? Kas eestivenelane võib ennast eestlaseks nimetada? Kas temast saab siis samuti põlisrahva esindaja?” Nii ongi setod ennast korduvalt põlisrahvaks kuulutanud ja Venemaal ka selle tunnustuse saanud, kuigi Venemaal on ametlikel andmetel ligi 50 korda vähem setosid kui Eestis (Venemaa 2010. aasta rahvaloenduse andmetel 214).

Küsimus on siis selles, kas ühe rahva sees võib olla omakorda teisi rahvaid, kas saarlased, kihnlased, setod jt põlised eesti etnilised rühmad on osa eestlastest või eraldi rahvused, kes vastanduvad eestlastele. Rahvusvahelises mõttes põlisrahvad, kes kõnelevad põliskeeli, saaksid nad olla vaid teisel juhul. Siis tekib küsimus: kes on need eestlased ja kuidas on nad rõhunud, marginaliseerinud, tõrjunud ja diskrimineerinud saarlasi, kihnlasi, Kuusalu rannarahvast, mulke, võrokesti ja setosid? Rahvusriigi loomisel on paratamatu, et konsolideeritakse lähedasi murdeid kõnelevad etnilised rühmad ja luuakse ühtne kirjakeel. See, et kirjakeel tugineb enamjaolt ühele murdele, toob paratamatult kaasa teiste keelevariantide tasandumise kirjakeele suunas. Eesti keele eripära on muidugi see, et lõunaeesti keel on ajalooliselt väga erinev põhjaeesti keelest ning oleks võinud teistes tingimustes areneda omaette rahvuskeeleks.

Millega seostub põlisrahvast rahvusvahelises mõistes tähistav termin eri keeltes? Eesti keeles on *põlis-* variant tüvest *põline*, mis on tuletis sõnast *põlv*, millest veel Wiedemanni (1893: 863) sõnaraamatus on ka variandid *põlwne* ja *põlwine*. Tänapäeva eestlane seda ilmselt enam sõnaga *põlv* ei seosta, kuigi väljend *põlvest põlve* viitab ka tuletise *põline* tähendusele. Sõna *põlv* on ka ise põline sõna, kuuludes eesti keele vanimasse, uurali tüvede kihti. Wiedemanni sõnaraamatust leiab ka kaks eesti

sõna, mille vasteks on antud 'Urvolk' (põlisrahvas): *ezirahwas* (1893: 105) ja *algusrahwas* (1893: 920), mida kumbagi tänapäeval enam ei kasutata.

Teistes keeltes, millest vaatluse alla võtan ÜRO töökeeled, sellist seost sõnaga *põlv* muidugi ei ole. ÜRO töökeeled on inglise, prantsuse, hispaania, vene, hiina ja araabia. Peale termini *indigenous peoples* on inglise keeles veel hulk teisi, millega põlisrahvaid eri riikides tähistatakse, nt *first peoples*, *First Nations* (Kanadas), *aboriginal peoples*, *native peoples*, *autochthonous peoples*, *highland peoples* (Tais), *Adivasi* (Indias) jne. ÜRO-s kasutatava termini *indigenous peoples* esimene osa *indigenous* on pärit hilisladina sõnast *indigenus* 'pärismaine, teatud maal sündinud'. See ladina sõna koosneb eessõna *in* vanast tuletisest *indi-* (*indu-*), tegusõna *gignō* 'sündima' tüvest *gen-* ning inglise sufiksist *-ous*. Seega viitab sõna kohapeal sündinud või tekkinud rahvale vastandina sisserännanuile. Sama ladina päritolu tüve kasutatakse ka hispaania terminis *pueblos indígenas*. Seevastu prantsuse vastes *peuples autochtones* on täiendosa pärit vanakreeka sõnast *αυτόχθων* (ladina *autochthon* vahendusel), mis on moodustatud sõnadest *αὐτός* 'ise' ja *χθών* 'maa'. Eestikeelne lähim vaste võiks olla 'omamaine' või 'pärismaine'. Ka prantsuse keeles on kasutusel mitmeid teisi termineid, nt *peuples indigènes*, *peuples tribaux*, *nationalités autochtones et aborigènes* jne. Venekeelse termini *коренные народы* täiendosa lähtub sõnast *корень* 'juur', millel on peale botaanilise ja anatoomilise tähenduse sama lisatähendus mis eesti keeleski: 'millegi algus, algupära, päritolu'. Niisiis viitab ka vene sõna algele pärinemisele või põlvnemisele, kuid vene sõnal *коренной* on veel teine tähendus 'põhiline, pea-, peamine, olulisim'. Venemaa Föderatsiooni Konstitutsiooni paragrahvis 69 mainitakse väikesearvulisi põlisrahvaid, kelle õigused garanteerib riik (Konstitutsija 2020), kuid Venemaal on terve hulk suuremaid põlisrahvaid, kel on enamasti omanimeline haldusüksus (nn vabariik), kellele väikesearvuliste põlisrahvaste õigused ei laiene. Lisaks on vene keeles sõnaühendil *коренной народ* laiem tähendus kui ÜRO terminil ja sellega võib tähistada iga kaua aega teatud alal elanud rahvast. Nii on ka venelased vene keeles Venemaa *коренной народ* ehk „põlisrahvas“.

Araabiakeelse põlisrahvaid tähistava termini *الشعوب الأصلية* (*aš-šu'ūb al-'ašliyya*) täiendosa *أصليّ* (*'ašliyy*) 'algne; originaalne; juur-' on tuletatud tüvest *أصل* (*'ašl*) 'päritolu, juur, allikas, alus' ja nimisõnadest omadussõnu moodustavast liitest *-ي* (*iy*). Seega on termini semantiline väli üsna sarnane vene keele vastava termini omaga.

Hiina Rahvavabariik põlisrahvaid oma territooriumil ei tunnista ning seetõttu on neil eraldi termin oma põlisrahvaste ja muu maailma põlisrahvaste jaoks. Inglisekeelse fraasi *indigenous peoples* vastena on ÜRO dokumentides kasutusel termin *原住民* (*yuánzhùmín*), mille komponendid on *原* 'algne; töötlemata; algupärane', *住* 'elama (kuskil)' ja *民* 'rahvas', seejuures moodustavad kaks viimast liitsõna *住民* 'elanik, asukas'. Hiina RV seadusandluses on defineeritud nn väikesearvulised rahvusrühmad, keda tähistatakse terminiga *少数民族* (*shǎoshù mínzú*) 'väikesearvuline rahvus(rühm)'. See termin koosneb osadest *少數* 'väike arv', *民* 'rahvas' ja *族* 'klann; hõim; rahvus; ühiste tunnustega rühm', kaks viimast sõna koos moodustavad liitsõna *民族* 'rahvus(rühm)'.

Termin *põliskeel* on tuletatud termini *põlisrahvas* eeskujul ja on ÜRO töökeeltes enamasti sõna *keel* sama täiendiga mis vastav põlisrahvast tähistav termin, nt pr *langue autochtone*, hisp *idioma indígena*, vn *языки коренных народов*. Vaid hiina keeles on terminis 土著语言 (*tǔzhù yǔyán*) 'põliskeel' erinev täiend: 土著 (*tǔzhù*) 'põline, aborigeenne, indigeenne'.

Eesti keeles on olemas ka võõrkeelsed terminid *indigeenne* 'pärismaine, päris-kodune; BIOL autohtoonne' ja *autohtoonne* 'BIOL kohal tekkinud, antud maal v maa-kohas tekkinud, indigeenne; ürgne'. Viimase vastandsõna on *allohtoonne* (VSL), kuid nende kõigi kasutusala on üsna spetsiifiline ja kitsas. EKI ühendsõnastik esitab *põlisrahva* sünonüümina ka sõna *pärisrahvas* (EKI ühendsõnastik 2022). Linda Kaljundi (2020) on analüüsinud *põlis-* ja *pärisrahva* ning teiste *päris-*liiteliste sõnade kasutust alates Carl Robert Jakobsoni esimesest isamaakõnest. Ta jõuab tõdemuseni, et „kui põlisrahvas ise ei ole enam alla surutud, siis võib põlisrahva-ideoloogia abil kergesti hakata teisi etnilisi rühmi diskrimineerima. Põhimõtted, mis sobivad hästi rõhutatud vähemuste õiguste kaitseks, võivad riigirahvuse käes kergesti muutuda diskrimineerivaks, võõrast tõrjuvaks ja välistavaks.” (Kaljundi 2020: 73) Kaljundi leiab, et *pärisrahva-põlisrahva* kuvand on tihedalt põimunud koloniaaldiskursusega: „[---] eestlaste kujutamine pärismaalastena (ehk tollases [XVIII–XIX sajandi] kõnepruugis *pärisrahvana*) võimaldas omakorda arendada koloniaalseid võrdlusi ja fantaasiasid.” Nüüd, kus oleme oma koloniaalse mineviku seljataha jätnud, võiksime sõna *pärisrahvas* taas julgemalt kasutusele võtta. Selle sõna esikomponent *päris-* on tuletis soome-ugri päritolu tüvest *pära* 'tagumine osa v ots; jäanus(ed), riismed; alus, tõepehi' (EES 2012). Sugulaskeeltes on selle tüve vastete tähendus enamasti 'tagaosa, lõpp, ots', aga ka 'tipp' või 'põhi', seega midagi, mis on aluseks, millele tuginetakse. Samast tüvest on ka määrsõna *pärit*. Mitmed põlisrahvad kasutavad omanimetusena sõna, mida võib eesti keelde tõlkida sõnaga 'päris'. Näiteks on neenetsite omanimetus *ненэй ненэч* 'pärisnimene, tõeline inimene'. Võrreldes eespool kirjeldatud põlisrahva nimetuste algupära ÜRO ametikeeltes, võib tõdeda, et sõna *pärisrahvas* haakuks etimoloogiliselt ja semantiliselt hästi ka nendega.

Varem on pakutud põlisrahva asemele või kõrvale ka muid sõnu, nt *paigarahvas* (Kalevi Kull ja Valdur Mikita, viidatud Kaljundi 2020: 67). *Paigarahvas* ei saaks siiski põlisrahva terminit asendada kas või sellepärast, et sugugi kõik põlisrahvad pole paiksed, nende seas on ka rändrahvaid või neid, kellele veel hiljuti oli omane rändav eluviis (nt neenetsid).

Et eespool kirjeldatud terminoloogilisi probleeme vältida, oleks ehk otstarbekas võtta taas kasutusele termin *pärisrahvas* ja anda sellele tähendus, mis vastab just rahvusvahelise õiguse mõistele, mida tähistab inglise termin *indigenous peoples*. *Põlisrahva* võiks jätta üldkeele sõnaks, et saaksime seda edaspidi rahu kasutada eestlaste ja ka kõigi teiste eesti põliste rahvarühmade kohta, olgu nad siis eestlased või muulased. Sel juhul ei oleks eestlased enam *pärisrahvas*, kuid võiksime jätkuvalt end Eesti põlisrahvaks nimetada. Nii nagu on soomlased Soome põlisrahvas, kuid Soome *pärisrahvas* on saamid. Siit tulenevalt võiks ka *pärisrahvaste* keeli nimetada *päriskeelteks*. Seega: head rahvusvahelist *päriskeelte* aastakümnet!

VEEBIVARAD

EKI ühendsõnastik. Eesti Keele Instituut, Sõnaveeb 2022. <https://sonaveeb.ee>

EES = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Peatoimetaja Iris Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012. <https://www.eki.ee/dict/ety>

VSL = Võõrsõnade leksikon. Eduard Väari, Richard Kleis, Johannes Silvet, Tiina Paet, Tuuli Rehema. [Tallinn]: Eesti Keele Instituut, Valgus, 2012. <http://www.eki.ee/dict/vsl>

KIRJANDUS

IPG 2018 = Indigenous Peoples Glossary. Second Edition. Glossaire sur les peuples autochtones. Deuxième édition. Glosario sobre los pueblos indígenas. Segunda edición. International Fund for Agricultural Development, 2018.

Kaljundi, Linda 2020. Põlisrahvas ja pärisrahvas – mõisteajaloolisi eskiise. – Vikerkaar, nr 9, lk 66–74.

Kiin, Sirje 2017. Indrek Park: eestlased peaksid end iseenda pärast põlisrahvaks kuulutama. – Postimees 3. X.

Konstitutsija 2020 = Konstitutsija Rossiiskoj Federatsii. [Конституция Российской Федерации.] <http://kremlin.ru/acts/constitution>

Nemvalts, Peep 2020. Rahvuse mõistestikku tähistav terminivara. – Eesti teaduskeel keeltekrikkas teadusmaailmas. (ACTA Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Koost, toim P. Nemvalts. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 130–167.

UNDRIP 2007 = United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf

Wiedemann, Ferdinand Johann 1893. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. 2., verm. Auflage. Toim Jacob Hurt. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Sven-Erik Soosaar (sünd 1973), PhD, Eesti Keele Instituudi vanemteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), svenerik@eki.ee

On the concepts of *indigenous people* and *indigenous language* in Estonia and in international context

Keywords: indigenous peoples, terms, language planning

In recent years, opinions have been divided over the meaning of the term *põlisrahvas* 'indigenous people'. The article compares some foreign counterparts of the term, particularly those used in the UN official languages. As it turns out, the Estonian word has two meanings in the least, while international law interprets the word differently from general Estonian. In order to avoid future misunderstandings, Estonia should adopt a special term for use in international law. In my opinion the hitherto

synonymous *pärisrahvas* could do nicely. Also, the term *päriskeel* could be introduced to replace *põliskeel* in the sense of indigenous language. After all, the year 2022 has introduced the International Decade of Indigenous Languages.

■ **Sven-Erik Soosaar** (b. 1973), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), svenerik@eki.ee